

मांसगोऽपि तृतीयः स्थावृतुर्थोऽस्थिसमाश्रितः ।
सर्वधातुगतो ज्ञेयो जीर्णो धातुचयङ्करः ॥
भूतजे भूतविद्या स्थावृधाति समताडनम् ।
वासाधात्रीदारुपथा नागरत्रिफला भवः ॥
मधुना संयुतः कायचातुर्थकनिवारणः ॥

अगस्तिपत्रस्वरसो निहन्ति
नस्य च चातुर्थकरोगमुग्रम् ।
कासं भ्रमश्चापि शिरोरुजाश्च
विनाशयत्यासु हि तन्नराणाम् ॥”

इति ह्यारोते-चिकित्सास्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥
चातुर्भेदं, स्त्री, (चतुर्भेदमेवेति अग्रम् ।) नागराति-
विषासुक्ता शुद्धूचीति चतुष्टयम् । इति राज-
निर्घटः ॥

चातुर्मास्यः, स्त्री, (चतुर्धुमासि क्रियते इति ।
“चातुर्मासाग्र्यो यज्ञे ।” ५।१।६४। इत्यस्य
सूत्रस्य वार्तिकोक्तेः यः ।) यागविशेषः । चातु-
र्मास्ययागस्य चत्वारि पर्वणि । वैश्वदेवो वरुण-
प्रघासः शाकमेघः शुक्लासीरीयश्चेति शब्दार्थ-
चिन्तामणिः ॥ आषाढशुक्लद्वादश्यादिचतुर्मास-
कर्त्तव्यनियमविशेषः । “यत्तं वाराहे ।
‘आषाढशुक्लद्वादश्यां पौर्णमास्यामथापि वा ।
चातुर्मास्यव्रतारम्भं कुर्यात् कर्कटसंक्रमे ॥
अभावे तु तुलार्कौऽपि मन्त्रेण नियमं व्रती ।
कार्तिके शुक्लद्वादश्यां विधिवत्तत् समापयेत् ॥
चतुर्धापि हि तर्क्षीर्णं चातुर्मास्यं व्रतं नरः ।
कार्तिक्यां शुक्लपक्षे तु द्वादश्यां तत् समापयेत् ॥
मातुल्ये ।

‘चतुरो वार्षिकान् मासान् देवस्थोत्थापनावधि ।
मधुखरो भवेन्नित्यं नरो शुद्धविवर्जनात् ॥
तेलस्य वर्जनादेव सुन्दराङ्गः प्रजायते ।
कटुतेलपरित्यागात् शुश्रूणाशः प्रजायते ॥
लभते सन्ततिं दीर्घां स्थालीपाकमभ्ययन् ।
सदा सुनिः सदा योगी मधुमांसस्य वर्जनात् ॥
निराधिर्गोऽरुगोज्ञो विष्णुभक्तश्च जायते ।
एकान्तरोपवासेन विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥
धारणाद्रक्षलोन्मात्रं गङ्गास्नानं दिने दिने ।
ताम्बूलवर्जनाङ्गो रक्तकण्ठश्च जायते ।
हतव्यागात् सुलावर्यं सर्वं क्षिप्तं वपुर्भवेत् ॥
फलव्यागात् मतिमान् बहुपुत्रश्च जायते ।
नमो नारायणायेति जप्तामृगजं फलम् ।
पादाभिवन्दनाद्विष्णोर्भवेद्गोदानजं फलम् ।
श्वमादिब्रतैः पार्थ । तुष्टिमायाति केशवः ॥
सन्तुक्कुमारः ।

‘इदं व्रतं मया देव ! गृहीतं पुरतस्तव ।
निर्विघ्नां सिद्धिमाप्नोतु प्रसन्नं त्वयि केशव ! ॥
गृहीतेऽस्मिन् व्रते देव ! यदापूर्णे त्वहं जिये ।
तस्मै भवतु सम्पूर्णं त्वत्प्रसादाज्जगद्गर्भ ! ॥
समाप्तौ च ।

‘इदं व्रतं मया देव ! कृतं प्रीत्यै तव प्रभो ! ।
न्यूनं संपूर्णतां यातु त्वत्प्रसादाज्जगद्गर्भ ! ॥
अत्रैव यतिमधिलब्ध काटकशृङ्गम् ।
‘एकाराजं वसेदयामे नगरे पञ्चरात्रकम् ।

वर्षाभ्योऽन्यत्र वर्षासु मासांश्च चतुरो वसेत् ॥
एतदशक्तविषयम् । ‘ऊर्ध्वं वार्षिकार्थ्या मासाभ्यां
नैकस्थानवाची’ इति श्रुत्वा । “इति तिथ्यादि-
तत्त्वम् ॥ * ॥ अन्यच्च । तत्रोपक्रमकालः सन्तु-
क्कुमारोक्तः ।

“एकादश्यान् गृह्णीयात् संज्ञानौ कर्कटस्य तु ।
आषाढ्यां वा नरो भक्त्या चातुर्मास्योदितं
व्रतम् ॥”

तत्र मन्त्रः ।

“चतुरो वार्षिकान् मासान् देवस्थोत्थापनावधि ।
इमं करिष्ये नियमं निर्विघ्नं कुरु मेऽश्रुतम् ॥”

अथ चातुर्मास्यनियमावश्यकता भविष्ये ।
“यो विना नियमं मर्त्यो व्रतं वा जप्यमेव वा ।
चातुर्मास्यं नयेन्मर्त्यो जीवन्नपि न्यतो हि सः ॥”

अथ चातुर्मास्यनियमाः । खान्दे नागरखण्डे ।
“श्रावणे वर्जयेच्छाकं दधि भाद्रपदे तथा ।
दुग्धमाश्वयुजे मासि कार्तिके चाभिर्घ्न्यते ॥”

तत्रैव श्रीब्रह्मनारदसंवादे ।
“निष्यावान् राजमावांश्च सुमे देवे जगद्गर्भे ।
यो भक्षयति विघ्नं । नृपचादधिको हि सः ॥

कार्तिके तु विशेषेण राजमावांश्च भक्षयन् ।
निष्यावान् सुनिष्ठादूर्ध्वं । यावदाहूतनारकी ॥
कलिङ्गानि पटोलानि टुन्नाकसहितानि च ।
एतानि भक्षयेद्यस्तु सुमे देवे जगद्गर्भे ॥

सप्तजन्माञ्जितं पुण्यं हरते नात्र संशयः ॥”
किञ्च ।

“एवं तत्तत्कालेनभ्यं फलमूलादि वर्जयेत् ।
जपहोमाद्यनुष्ठानं नामसङ्कीर्तनन्तथा ।
स्त्रीहृत्वा प्रायेयेदेवं गृहीतनियमो बुधः ॥

इदं व्रतं मया देव ! गृहीतं पुरतस्तव ।
निर्विघ्नं सिद्धिमायातु प्रसादात्तव केशव ! ॥
गृहीतेऽस्मिन् व्रते देव ! पक्षत्वं यदि मे भवेत् ।
तदा भवतु सम्पूर्णं प्रसादात् जगद्गर्भ ! ॥”

अथ चातुर्मास्यव्रतनियममाहारात्मम् । विष्णु-
रहस्ये ब्रह्मनारदसंवादे ।

“शृणु नारद ! कर्तुं क्षेत्रेण चातुर्मास्यव्रतक्रियाः ।
या निर्वर्त्तय नरो भक्त्या प्रयाति परमां गतिम् ॥
व्रतानि वैष्णवानां मनस्यपि चिकीर्षितः ।
नरस्य क्षयमाप्नोति पापं जन्मशतोद्भवम् ॥

एकभक्तो नरः श्रान्तो नित्यस्त्रायी दृढव्रतः ।
योऽर्चयेच्चतुरो मासान् हरिं स्थातस्तस्य लोक-
भाक् ॥

यस्तु सुमे हृषीकेशे चित्तिशायी भवेन्नरः ।
वार्षिकान् चतुरो मासान् लभते वैष्णवीं गतिम् ॥
यस्तु केशवमुद्दिश्य चान्द्रायणपरायणः ।
चातुर्मास्यं नयेद्ब्रह्मणा स विष्णुतनुमाविशेत् ॥”

भविष्योत्तरे भगवद्गुह्यधिरसंवादे ।
“चतुरो वार्षिकान् मासान् देवस्थोत्थापनावधि ।
स्त्री वा नरो वा मज्जन्तो धर्मायं सुदृढव्रतः ॥
गृह्णीयान्नियमानेतान् दन्तधावनपूर्वकम् ।
तेषां फलानि वक्ष्यामि तत्कर्त्तव्यां पृथक् पृथक् ॥

मधुरखरसम्पन्नो भवेन्नखवर्जनात् ।
लभते सन्ततिं दीर्घां तैलस्य परिवर्जनात् ॥
अभ्यङ्गवर्जनात् पार्थ । सुन्दराङ्गः प्रजायते ।
पक्वतेलपरित्यागाच्चतुर्मास्यमाप्नुयात् ॥
मधुकर्तैलव्यागेन सौभाग्यमतुलं भवेत् ।
पुष्पोपभोगव्यागेन स्वर्गं विद्याधरो भवेत् ॥
योगाभ्यासी भवेद्यस्तु स ब्रह्मपदमाप्नुयात् ।
कङ्कतित्तमधुरखरकाषायजान् रसान् ॥
यो वर्जयेत् स वैरूप्यं वैगन्धं नाप्नुयात् कचित् ।
ताम्बूलवर्जनाङ्गो रक्तकण्ठो भवेत् ॥
पादाभ्यङ्गशिरोऽभ्यङ्गपरित्यागाच्च पार्थिव ! ।
दीर्घिमान् दीर्घप्रचर्यो यस्तो द्रव्यप्रतिभवेत् ॥
दधिदुग्धभक्तनियमात् गोलोकं लभते नरः ।
इन्द्रातिथिलभायाति स्थालीपाकविवर्जनात् ॥
लभेच्च सन्ततिं दीर्घां तापप्रकस्य वर्जनात् ।
भूमौ प्रस्तरशायी च विष्णोरनुचरो भवेत् ॥
सदा सुनिः सदा योगी मधुमांसस्य वर्जनात् ।
निर्व्याधिर्गोऽरुगोज्ञो सुदामदविवर्जनात् ॥
एकान्तरोपवासेन ब्रह्मलोके महीयते ।
धारणाद्रक्षलोन्मानां गङ्गास्नानं दिने दिने ॥
भौनव्रतो भवेद्यस्तु तस्याज्ञाऽखलता भवेत् ।
भूमौ भुङ्क्ते सदा यस्तु स पृथिव्याः पतिर्भवेत् ॥
नमो नारायणायेति जप्ता दानशतं फलम् ।
पादाभिवन्दनाद्विष्णोर्भवेद्गोदानजं फलम् ॥
विष्णुपादाभ्युज्जयशतं कृतकृत्यो भवेन्नरः ।
विष्णोर्द्विपुत्रो कुर्यादुपलेपनभार्जने ॥
कल्पस्थायी भवेन्नाज्ञा स नरो नात्र संशयः ।
प्रदक्षिणचयं यस्तु करोति स्तुतिपाठकः ॥
हंसयुक्तविमानेन स च विष्णुपदं व्रजेत् ।
गीतवाद्यकरो विष्णोर्गान्धर्व लोकमाप्नुयात् ॥
नित्यं शास्त्रविनोदेन लोकान् यस्तु प्रबोधयेत् ।
स व्यासकृपौ भगवानन्ते विष्णुपुरं व्रजेत् ॥
पुष्पमालाकुलां पूजां कृत्वा विष्णोः पुरं व्रजेत् ।
कृत्वा प्रक्षिपेत् दिव्यं स्थानमध्वरसां लभेत् ॥
तीर्थाभ्यासं कृतस्नानो निर्मलं देहमाप्नुयात् ।
पञ्चगव्याश्रयात् पार्थ । चान्द्रायणफलं लभेत् ॥
एकभक्ताश्रान्नित्यमग्निहोत्रफलं लभेत् ।
नक्तभोजी समयस्तु तीर्थयात्राफलं लभेत् ॥
अयाचितेन चाप्नोति वापीकूपप्रपाफलम् ।
षष्ठकालेऽन्नभोजी यः स्थायी स्वर्गं नरो भवेत् ॥
नित्यस्त्रायी नरो यस्तु नरकं स न पश्यति ।
भाजनं वर्जयेद्यस्तु स स्नानं पौष्करं लभेत् ॥
पञ्चेष्ट यो नरो भुङ्क्ते कुरुक्षेत्रफलं लभेत् ।
शिलायां भोजनं नित्यं भवेत् स्नानं प्रयागजम् ॥
यामहयजलव्यागात्त रोगैः परिभूयते ।
श्वमादिब्रतैः पार्थ । तुष्टिमायाति तोषितः ॥”

किञ्च ।
“योगनिद्रां समालम्ब्य शेषादिश्रयणे स्वप्न ।
क्षीरोदतोयवीच्यैर्धौतपादः समाहितः ॥
लक्ष्मीकराभुजेः शृङ्खलैर्मध्यमानपदद्वयः ।
तस्मिन् काले च मज्जन्तो यो मासांश्चतुरः क्षिपेत् ॥
व्रतैरनेकेनियमैः पाण्डवश्रेष्ठ ! मानवः ।
कल्पस्थायी विष्णुलोकं भवेन्नाख्यत्र संशयः ॥